
Садонокҳои забони тоҷикӣ ва имлои онҳо (сайри таърихӣ)

Ношир: Ҳайати тадорукот Санаи интишор: 30 Октябр, 2021 - 18:55

Муаллиф: Назарзода С.

Низоми садонокҳои забони тоҷикӣ аз нуқтаи назари сайри таърихӣ аз садонокҳои забонҳои авестӣ, форсии бостон, форсии миёна, бохтарӣ, суғдӣ, ҷанҷи сарчашма гирифта, дар дарозии таърих ба таҳаввули тағйироти ҷиддӣ дучор гардидааст. Бинобар ин вақте сари масъалаи имлои садонокҳои забони тоҷикӣ сухан меравад, ҳадди ақал ба таври сатҳӣ аз

сайри таърихӣ садонокҳои забони мо бояд кас огоҳ бошад, то дар ин мавзӯ огоҳона сухбат намояд. Ин нукта барои он таъкид гардид, ки чи басо касоне ҳастанд, ки имрӯз сари ин масъала ақидаҳои зидду нақиз баён менамоянд ва хонандагонро дар бархе ҳолатҳо ба роҳгумӣ мебаранд.

Низоми садонокҳои забони тоҷикӣ ба шаш садонокӣ ҷуфт таъя мекунад. Ин шаш садонокӣ ҷуфт аз давраи бостон то имрӯз меҳвари низоми садонокҳои забонро ташкил намуда, садонокҳои мураккабу дароз (дифтонгҳо, трифтонгҳо ва ҳатто овозҳои аз чор овози одӣ иборат (авестии гаосап – рӯз, равшан) садонокҳои наздик ба яке аз садонокҳои ҷуфт (дар калимаи гаосап-и авестӣ таркиби «аоса» ба ў-и устувор) иртибот мегирад. Аз ин нуқтаи назар ба ғайр аз се ҷуфти садонокҳои дарозу кӯтоҳ (дар забонҳои авестӣ ва форсии бостон) ва ноустувору устувор (дар забони форсии миёна ва нав) садонокҳои мураккабу дароз қаринаҳо ё гунаҳои садонокҳои ҷуфт ҳисоб мешаванд. Дар забони тоҷикӣ ҳам шаш садонокӣ ҷуфт (а – о, у – ў, и – ё) асоси низоми овози забонро ташкил дода, ду садонокӣ дарози тоҷикӣ (ў ва ё) қаринаҳои у-и устувор ва и-и устувор мебошанд. Акнун дар бораи истилоҳҳои «дарозу кӯтоҳ» ва «устувору ноустувору» равшани меандозем. Истилоҳҳои «дароз» ва «кӯтоҳ» барои садонокҳо дар забонҳои авестӣ ва форсии бостон, ҳарду ҳам дар осори таърихӣ бо номи «забони ориёӣ» маъруфанд, барои низоми садонокҳо аз он сабаб истифода мегарданд, ки дар ин давра дарозӣ ва кӯтоҳии овозҳои садонок хусусияти маънисозӣ доштанд, яъне бо дароз ё кӯтоҳ талаффуз шудани онҳо маънои вожаҳо тағйир меёфтанд. Минбаъд дар давраи охири рушди забони форсии миёна маънисозӣ аз рӯи дарозӣ ва кӯтоҳии садонокҳо аз байн рафт. Барои ҳамин донишмандони эроншинос садонокҳои забони тоҷикӣ-форсиро ба устувор (о, ё, ў) ва ноустувору (а, и, у) ҷудо карданд. Сайри мухтасар ба таърихи ташаккули садонокҳо дар забонҳои бостонӣ ва миёнаи эронӣ аз дарозиву кӯтоҳӣ ба устувориву ноустуворӣ гузаштани овозҳои садонокро нишон медиҳад.

Яке аз хусусиятҳои хоси овозҳои забонҳои бостонӣ эронӣ ба таври мушаххас фарқ кардани садонокҳо аз лиҳози дарозии овоз мебошад. Тартиби онҳо дар забонҳои эронӣ бостон ва миёнаи эронӣ, ки забони тоҷикӣ ҷойгузини онҳо шудааст, дида мебароем. Дар забони авестӣ садонокҳо: 14 – садонок: ā, a, ē, e, ə, o, ō, ā, a, i, ī, u, ū; i, ī, u, ū, a, ā, e, o, ō, , ā, Садонокҳои мураккаб (дифтонгҳо) дар ин забон шашто мебошанд: ae, ao, ōi, əu, āi, au Ҳамсадоҳо: k, g, x, ŷ, c, j, t, d, b, t, p, b, f, w, j, p, ŋ, m, y, v, s, z, š, ž, h, h, r, .

Тавре ки мебинем, барои ифодаи 14 садонокӣ хоси забони авестӣ аз рӯи хати диндабира 16 аломат гузоштаанд ва садонокҳои ин забон аз ҳафт ҷуфти кӯтоҳ ва дароз иборат аст. Муҳаққиқон садонокҳои забони авестӣ аввал аз 9 то 14 овоз ва дар солҳои охир шаш садонок ҳисоб кардаанд (a, ā, i, ī, u, ū) [12, 143; 4, 1].

Забони форсии бостон дар таркиби худ се ҷуфти садонокҳои одӣ (i – ī, - a – ā, u – ū) ва чор садонокӣ мураккаб (ai, ai, au, au) дорад [3, 187; 9, 47-48]. Имрӯз муҳаққиқон аз рӯи натиҷаҳои таҳқиқотҳои охир пешниҳод намудаанд, ки садонокҳои мураккаби ai ва au дар давраи инкишофи форсии бостон (то сангнавиштаҳои Дориюши Кабир) ба як овози садонок дар шакли ai̯ ё ва au̯ табдил ёфта буданд [5, 29-30; 20, 21], вале ин тағйирот дар хат ва алифбои форсии бостон ворид нашудааст. Дар забони форсии бостон 22 ҳамсадо вуҷуд дошта, хати он аз чап ба рост навишта мешуд. Садонокҳои забони портӣ то ҳанӯз ба таври мушаххас муайян нашудааст, вале муҳаққиқон тахмин мекунанд, ки садонокҳои забони портӣ ба монанди садонокҳои форсии миёна аз ҳашт овози сода a, ā, i, ī, u, ū, o, ē (кӯтоҳу дарози a – ā, i – ī, u – ū) иборат буданд.

Забони форсии миёна дорои ҳашт садонокӣ сода a, ā, i, ī, u, ū, ō, ē ва ду садонокӣ мураккаб ai, va au мебошад. Ҳамсадоҳои забони портӣ ва забони форсии миёна ҳамгун буда, аз 22 ҳамсадо (p, t, k, b, d, g, č, ǰ, f, s, š, x, h, v, ɣ, z, ž, m, n, l, r, y) иборатанд.

Забони бохтарӣ дорои 25 ҳарф ва аломатҳои ишорат буда, хати он дар асоси хати юнонӣ тартиб ёфтааст. Он 6-7 садонок ва 20 ҳамсадо дорад.

Садонокҳои забони суғдӣ дар аввал аз 11 овоз (6 садонокӣ кӯтоҳ – a, i, e, u, o, ə ва 5 садонокӣ дароз ā, ī, ē, ū, ō) иборат буда, инчунин чор садонокӣ мураккаб (ai, au, āi, āu) доштааст. Ҳамсадоҳо аз 19 овоз иборат аст. (k(g), x, ǰ, č(j), š, ž, t(d) ə, d, s, z, p, p(b), f, β, m, w, y, r) [13, 347-373].

Баъдан садонокҳои суғдӣ аз овозҳои a, ā, i, u, ō, ē, ə яъне ҳафт овоз иборат шуда, ки садонокҳои кӯтоҳи он a, i, u хеле ноустувору аст ва махсусан дар байни калима он қадар ҳис карда намешавад. Садонокҳои мураккаб ё дифтонгҳо аз ai, au иборат мебошанд [11, 168-178].

Агар ба сохтори садонокҳои мураккаби забонҳои эронӣ назар афканем, мушоҳида мешавад, ки тамоми садонокҳои мураккаб бо овозҳои кӯтоҳ оғоз шудаанд (дар забони форсии қадим ai, ai, au, au). Бад-он маъне, ки овозҳои ба ном «йотбарсарҳо», ки бо нимсадои «й» гуё дар забони

тоҷикӣ шуруъ ва бо ҳарфҳои алоҳидаи «е, ё, ю, я» ишора мешаванд, барои низоми садонокҳои забони тоҷикӣ бегона буда, онҳо бо тақлид ба алифбои забони русӣ ба забони мо ворид шуда, ҳеч лузуме надоранд.

Инкишофи минбаъдаи садонокҳо дар забони форсии миёна ва портӣ нишон медиҳанд, ки ду садонок мураккаб *ai* ва *au* мутаносибан ба садонокҳои дарозӣ *ē* ва *ō* табдил ёфтаанд, дар забони форсии миёна шумораи садонокҳо ба ҳашт садонок (*i, ī, ē, a, ā, u, ū, o,*) мерасад.

Мо ин садонокҳоро дар осори шоирону нависандагони давраи классикии адабиёти форсу тоҷик (асрҳои IX-XX) мебинем. Ин муқобилгузори садонокҳо ба садонокҳои устувору ноустувор дар алифбои арабиасоси тоҷикӣ ҳам инъикос ёфт. Овозҳои садонокҳои устувори *ī* ва *ē* бо ҳарфи *bo - u* (ب, و) касра бо *i* ноустувори Садонокҳои мешуданд навишта *вов* (و) ҳарфи *bo ō, ū* ва *yo - y* (ي) замма (ُ) ва *a - bo* фатҳа (ا) ишора мешуданд, ки баъзан нишон дода намешуданд. Дар алифбои арабиасоси мо барои ду садонок устувори дароз *ē* ва *ō*, ки дар навишт гоҳҳо навишта мешаванд ва талаффузи онҳо ба талаффузи *u*-и устувор ва *i*-и устувор табдил шуда буд, истилоҳҳои «*yo*-и маҷхул» ва «*вов*-и маҷхул» истифода мешавад. Яъне агар *ī* *yo*-и маъруф бошад ва навишт бо талаффуз мувофиқат кунад, пас *ē* - *yo*-и маҷхул ва *ū* - *вов* маъруф бошад пас *ō* *вов* маҷхул мебошад. Агар ин истилоҳҳои забоншиносӣ ва овонавишти онро бо алифбои имрӯза баргардонем, *ū*-и дароз дар калимаҳои *гӯш, рӯз, бӯй* ва ғайра *вов* маҷхул ва *u*-и дароз калимаҳои *дуд* (форсии миёна *dūt*), *дур* (форсии миёна *dur*) *хун* (форсии миёна *hyn*) *вов* маъруф мебошанд. Ин овозҳо дар забони форсии имрӯз бо *вов* навишта шуда, ҳамчун *u*-и дароз ифода мешаванд, вале дар забони тоҷикӣ онҳо бархе бо *ū*-и дароз ва бархе дигар бо *u*-и кӯтоҳ навишта мешавад, ки ҳоло сарчашмаи баҳси доманадори донишмандон гардидааст. Айнан ҳамин усул дар навишти *yo*-и маҷхул ва *yo*-и маъруф дар забони тоҷикӣ ва форсӣ мушоҳида мешавад. Агар *yo*-и маҷхул дар забони тоҷикӣ ба садонокҳои алоҳидаи *ē* табдил ёфта бошад, он дар забони форсӣ бо овози *ī* якҷо шуда, бо *yo* (ي) навишта мешавад. Масалан калимаҳои *шер* ва *шир* дар забони форсӣ як хел (*شير*) навишта мешавад, вале маъноҳои гуногунро ифода мекунанд. Бояд гуфт, ки дар ҳар ду маврид хусусиятҳои хоси забони тоҷикӣ дар форсии миёна дида мешавад, вале дар форсии имрӯз шояд зерӣ таъсири омилҳои забонҳои бегона тағйир карда бошад. Дар вазни *арӯз* (*i*-и ноустувор), ки бо касра (ِ) ифода мешавад ва *ī* (*i*-и дароз) маҷхул, ки бо *yo* (ي) ифода мешавад, бо ҳамдигар дар шеър ҳамвазн нестанд, вале бархе аз шоирони мо ба иллати дигаргунии нодурусти солҳои 40-уми садаи XX дар имлои забон масалан калимаи *дилро* (دل) бо *Нил* (نيل) қофия мебаранд, ки дар вазни *арӯз* хатои маҳз ҳисоб мешавад.

Дар забони тоҷикии давраи классикӣ мисли забони форсии миёна ҳанӯз ҳам ҳашт садонок (се ҷуфти кӯтоҳи дарозӣ *i-ī, a-ā, u-ū* ва ду садонокҳои дарозӣ аз садонокҳои мураккаби *ai>ē* ва *au>ō* пайдошуда) вучуд дорад, вале дар зерӣ таъсири тағйироти сифатӣ дар ҳоли тағйир ёфтан аст.

Албатта, фонемаи *ū* *ē* ба таври дигар *u*-и дарозӣ устувор дар забони тоҷикӣ таҳқиқи ҷиддӣ меоҳад, зеро ки шакли талаффузи он ба *вов* маҷхули классикӣ шартан муқоиса мегардад. Тарзи талаффузи он дар забони форсии миёна ва форсии дарӣ *ē* тоҷикии аҳди классикӣ ба таври мушаххас маълум нест ва он аз *рӯи* анъана ва суннати дароз талаффуз кардани он баррасӣ мегардад [14, 20]. Ин масъаларо метавон ба таври муфассал дар намунаҳои мувофиқати таърихӣ ин овоз аз форсии бостон то забони тоҷикӣ баррасӣ намуд.

Вов маҷхул дар забони классикии форсии тоҷикӣ аз ҳисоби ба садонокҳои дарозӣ *ū* табдил ёфтани садонокҳои мураккаби *ai* ва ба воситаи дароз талаффуз кардани баъзе аз таркибҳои овозӣ пайдо шудааст, ки мушаххасан дар мисолҳои зерин дида мешавад:

1. Дар калимаҳои монанди *рӯз, гӯш, бӯй, рӯд, рӯй*, дар асоси табдил ёфтани садонокҳои мураккаби забонҳои авестӣ ва форсии қадим *au* ба садонокҳои дарозӣ *ū* пайдо шудаанд: *рӯз* < форсии миёна ва портии *rōz* (форсии миёнаи давраи аввал *roč* форсии бостон *rauśah* ба маънои *рӯз*, авестии *raośan* – равшан < эронии қадим* *rauśah*). Калимаи авестии *raośan* имрӯз дар забони тоҷикӣ дар шакли равшан ва *рӯшан* вучуд дорад ва ин мисол исбот мекунанд, ки имрӯз ҳам кӯтоҳшавии садонокҳои мураккаб (ав-и тоҷикӣ ва *o*-и форсӣ) дар забони мо идома дорад. Равған ва *рӯған* ҳам шояд ин гуфтаҳост.

гӯш < форсии миёна – *gōš* < форсии бостон *gauša*, авестии *gaoša* < эронии қадим* *gauša*;

бӯй < форсии миёнаи *bōu* < авестии *baoba* < эронии қадим* *bauda*;

рӯд < форсии миёнаи *rōd* < форсии бостон *rautah* < эронии қадим* *rautah*;

рӯй < форсии миёнаи *rōu* < авестии *raoba* < эронии қадим *gauda* ба маънои намуди беруна.

2. Бо роҳи ба садонокҳои дарозӣ *ū* табдил ёфтани таркибҳои овозӣ:

а) аз эронии қадимӣ* *aua*: *ū* ба маънои шахси сеюми вай < форсии миёнаи *ōu* < форсии бостон *avaḥu* аз ҷонишини ишоратии *ava* – он, вай < эронии қадим* *ava*:

Садонокҳои забони тоҷикӣ ва имлои онҳо (сайри таърихӣ)

Интишори сомонӣ «Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон»
(<http://www.istilohot.tj>)

фурӯ ба маънои поин < форсии миёна frād < форсии бостон frauata – ба пеш, ба поин;
зӯр ба маънои тавоноӣ, қудрат < форсии миёна zōr < форсии миёнаи давраи аввал zavar,
портии zāvar < авестоии zāvar;

пӯст < форсии миёна pōst < форсии қадим* pavasta;

ту < форсии миёна tō < авестоии tava < эронии қадим* tava ба маънои «аз ту» (тавре
мебинем дар калимаи «ту» овози у-и дарози устувор аксаран бо у-и ноустувор табдил
ёфтааст);

б) аз таркиби овозии форсии бостон agu* > avu* ōu > ō;

мӯбад < форсии миёна mōubad (давраи аввал - mōupāt) < форсии бостон magupati – рӯҳонии
зардуштӣ;

в) аз таркиби овозии va > ō;

вожаи ду < форсии миёнаи dō < авестоии dva, форсии бостон duva [14, 42-43]. Дар калимаҳои
«ду» ва «нуҳ» ҳам овози у-и дарози устувор ба овози ноустувори «у» табдил ёфта, ба
талаффузи у-и ноустувор дар вожаи «ту» ҳаммонандӣ пайдо кардаанд.

Ин таркибҳои овозии авестой ва форсии бостон дар забони тоҷикии имрӯз бояд овози ў-ро
диҳанд, ки тавре аз имлои имрӯз бармеояд, на ҳамаи ин овозҳо бо ў ишора мешавад. Ҳол он
ки дар забони мо бе доштани меъёри таърихӣ як силсила қоидаҳо (аз қабилӣ пеш аз овози (h)
ҳ дар калимаҳои кӯҳна, куҳан ва пеш аз овозҳои h ва айн (аломати сакта) дар калимаҳои
арабӣ талаффуз кардани ў пайдо шудаанд, ки имрӯз онҳоро ҳамчун хусусиятҳои хоси забони
тоҷикӣ қаламдод мекунанд. Ҳол он ки хусусияти хоси ин овозҳоро, яъне ба ў-и дароз табдил
ёфтани у-и кӯтоҳ дар лаҳҷаҳои шимолии Тоҷикистон, аз ҷумла дар лаҳҷаҳои «самарқандӣ-
бухорӣ, ленинободӣ-конибодомӣ, аштӣ, чустӣ, косонсой, уротепай, шаҳристонӣ» дар
намунаҳои уҳда, мӯхтоҷ, мӯмин (арабии муъмин) ҳанӯз дар соли 1964 муҳаққиқи рус
Расторгуева В.С. қайд карда чунин гуфта буд: «Гузариши u (у-и кӯтоҳ) ба ū (ў-и дароз) дар
зери таъсири ҳамсадои гулӯӣ танҳо дар лаҳҷаҳои шимолӣ (ҷое, ки садои ū (ў-и дароз)
дорад) ва махсусан дар лаҳҷаҳои самарқандиву бухорӣ, ленинободиву конибодомӣ, аштӣ,
чустӣ, косонсой, уротепай, шаҳристонӣ дида мешавад» [15, 29]. Яъне ин падида дар
аксарияти дигари лаҳҷаҳои минтақаҳои тоҷикнишини тоҷикони Осиёи Марказӣ ва лаҳҷаҳои
марказӣ, ҷанубӣ ва ҷануби шарқии Тоҷикистон аз тарафи муҳаққиқон маълум карда
нашудааст ва онро ҳамчун меъёр ба забони адабӣ дохил кардан ба назар дуруст намерасад.
Агар меъёрҳои забони адабиро ба баъзе минтақаҳои тоҷикнишини Узбекистону Тоҷикистон
маҳдуд накарда, онро ба тамоми сарзамини тоҷикон мансуб донем, нодурустии ин меъёр боз
ҳам равшантар ва бармалотар аён мегардад. Расторгуева В.С. таъсири забонҳои туркӣ ва
махсусан забони узбекиро дар пайдо шудани овози ў дар калимаҳои арабӣ ва тоҷикӣ дар
намунаи лаҳҷаҳои Чирчиқи боло, Риштон ва атрофи он зикр намуда чунин мегӯяд: «Ин фонема
(овози ў дар назар аст) хати инкишофи ӯ-и маҷҳули куҳанро идома намедихад. Он дар ин ҷо
аз забони ўзбекӣ иқтибос шудааст ва фақат дар калимаҳои иқтибосии ўзбекӣ дида мешавад»
(мисолҳо ҳам оварда мешавад).

Баъдан ў дар ҳамин ҷо зикр мекунад, ки «ӯ-и маҷҳул дар ин ҷо ба монанди лаҳҷаҳои марказӣ
ба овози ū табдил ёфтааст: gūz, gūu, mūu ва ғ.» [15, 41; 19, 10-11] (яъне ба у-и дарози
калимаҳои дур, пур, гур ва ғ.).

Бояд гуфт, ки масъалаи садонокҳои забони тоҷикӣ дар даврони шӯравӣ борҳо мавриди
баррасӣ қарор гирифтааст ва то ин дам шумораи садонокҳои забони тоҷикиро пажӯҳишгарон
гоҳ дар асоси шумораи садонокҳо дар забони классикии форсӣ-тоҷикӣ 8 садонок, гоҳ ҳафт
садонок ва асосан шаш садонок ҳисоб кардаанд. Дар ибтидои асри XX, солҳои 1927-1928 дар
давраи омодагӣ барои гузариш ба алифбои лотинӣ баҳс сари садонокҳои дарозу кӯтоҳи ū – u
ва ī – i хеле доманадор буд ва ин баҳсҳо аввал бо қабул кардани ҳашт садонок ī, i, e, a, o, ū, ū,
u анҷом ёфт. Дар натиҷа китобҳои аввалини дарсӣ барои забони тоҷикӣ, ки солҳои 1929-1930
чоп шуданд, бо овардани ҳашт садонок дар забони тоҷикӣ нашр гардидаанд [18; 16, 11-12].
Абдурауфи Фитрат дар китоби худ бо номи «Қоидаҳои забони тоҷик (сарф ва наҳв)», ки соли
1930 ба чоп расидааст, чунин менависад: «Босадоҳои (садонокҳои - С.Н.) забони тоҷик 8 адад
буда, ба се ҷуфт ва 2 тоқа тақсим мешаванд. 6 босадои ҷуфт-ҷуфт:

Кӯтоҳ u, i, a

Дароз ū, ī, o

Ду бо садои тоқа: e, ū» [2, 40-41]. Вале баъдан Комиссия оид ба омодагӣ ба анҷумани илмӣ-
забоншиносии Тоҷикистон садонокҳои забони тоҷикиро 6-то муқаррар намуд ва овозҳои ī – i ва
u – ū-ро на аз рӯи дарозӣ, балки дар асоси устуворӣ муайян намуд [8].

Масъалаи у-ҳо (u, ū) ҳангоми таҳияи алифбои лотинӣ дар чанд конференсияву ҳамоишҳои
забоншиносӣ матраҳ гардида дар Анҷумани забоншиносони соли 1930 (моҳи август) дар ин

бора банди алоҳидаи қарорҳои Анҷуман қабул гардид, ки он чунин аст:

«2. Анҷуман тамоман масъалаҳои мубоҳисадори алифбои нави тоҷикро ҳаматарафа музокира карда, ба ин қарор меояд, ки дар қисми муҳимми шеваҳои тоҷикӣ овози (у) вов-и маҷҳул мавҷуд нест ва ин вов бо (у) вови маъруф мувофиқ мебошад, барои ҳамин дар аснои таълим хондан ва навиштан душвориҳо ба миён меояд. Барои аз миён бардоштани ин душвориҳо минбаъд овозҳои (у) ва (ӯ) бо як шакл (ӯ) нишон дода шавад ва ин шаклро бо хосиятҳои шеваҳо мувофиқ карда қор фармудан мумкин хоҳад шуд. Ин ҳол дар шевахое, ки ин се овоз (яъне у, ӯ, ў) фарқдоранд, дуруст хондан ва навиштанро осонтар карда, дар шевахое, ки фақат дутои ин овозҳо ҳаст, душвории мавҷударо аз миён мебардоранд» [10, 173].

Минбаъд дар асоси ин қарор алифбои латинӣ баъд аз баҳсу мунозираҳо қабул гардид, ки он аз 32 (31 ҳарф ва як апостроф) иборат буда, нисбатан ба шумораи овозҳои забон мутобиқат мекард.

Дар соли 1940 барои забони мо алифбои кириллии русиасос мувофиқ карда шуд, ки он дар оғоз аз 37 аломат ва аз соли 1954 аз 39 аломат иборат шуд. Он иштибоҳхое, ки минбаъд мавриди баҳси доманадори донишмандон то ба ҳол қарор гирифтааст, аз ҳамин алифбо ва имлои забони тоҷикӣ, ки дар асоси он бо номи «Қоидаҳои асосии орфографияи забони тоҷикӣ» (1940) қабул гардид, сар зад. Дар ин алифбо барои садонокҳои у ва и ҳарфҳои У, у, Ў, ў, И, и, Й, й (и-и заданок), Э, э, Е, е қабул гардид. Инчунин барои йотбарсари Е, е-русӣ қоидаи махсус сохта шуда, он барои талаффузи овози э, ки аслан кутоҳшудаи и аст, мувофиқ гардонида шуд. Агар ба ин шумораи аломатҳо ҳарфҳои А, а ва О, о-ро барои ифодаи ду садонокӣ ҷуфти аввал, ки камтар мавриди баҳс қарор гирифтаанд, илова намоем, пас барои садонокҳои забони тоҷикӣ дар алифбои русиасоси мо 8 аломати ҳарфӣ ҷудо шудааст, вале барои ду садонокӣ ноустувор аломат ҷудо нагардид. Ба ҳамагон маълум аст, ки дар забони тоҷикӣ 30 овоз (24 ҳамсадо, 6 садонок) вучуд дорад. Тамоми низоми овозии забон то вазни аруз дар мувозинати овозии садонокӣ ҷуфт барқарор гардидааст.

Овозҳои ў-и устувори дароз (у) ва и-и устувори дароз (й, э) қаринаҳои у-и устувор ва и-и устувор ҳисоб мешаванд. Бинобар ин, аломатгузорӣ ё интиҳоби ҳарф ҳам аз рӯи ҳамин меёр бояд сурат мегирифт. Принципи асосӣ дар интиҳоби алифбои русиасос низ «ифодаи ҳар як овоз (фонема) ба як ҳарфи мустақилу алоҳида буд» [10, 102].

Барои ў (у-и устувори дароз) аломати махсус ҷудо карда аксари калимаҳои арабӣ ва туркиро, ки бо у-и устувор бояд навишта мешуданд, ки аслан бояд фақат калимаҳои решагӣ ва худии забон (бӯй, рӯй, мӯбад, гӯш, ...) дарбар мегирифт, бо ин аломат ифода шуданд. Асли дарҳам барҳамӣ ва хатокорӣ дар имлои овози ў аз ҳамин ҷо сар мезанад.

Дар солҳои 1937-1940 дар давраи гузариш ба алифбои кириллӣ масъалаи садонокҳои забони тоҷикӣ аз нав мавриди баррасӣ қарор гирифт. Боз фарқ кардани і - ї ва ў - у масъалаи асосӣ гардид. Соли 1940 китоби Лутфулло Бузургзода «Фонетикаи забони адабии тоҷикӣ» бо ҳуруфи латинӣ чоп шуд, ки дар он масъалаи дарозӣ ва кутоҳии садонокҳои і - ї ва ў - у аз нав тасдиқ гардида, барои забони тоҷикии меёр ҳашт садонок муқаррар гардид. Аз ҷумла, ў дар бораи овози і: - ї менависад: «і: Ин овоз аз ҷиҳати ҷой ва усули ташаккул аз «і» фарқ надорад, яъне овози қатори пешин ғайрилайбӣ ва танги болоӣ буда, аммо аз «і» андак кашидатар (дарозтар) талаффуз карда мешавад: і:d, би:по, си:r (си:ри kosa), си:r, зи:n, зи:па, хи:ра, пи:v, ди:па, ди:руз//ди:rўz, ки:па, си:. Ин овоз дар як қисм шеваҳо монанди забони адабӣ фонемаи мустақил ба шумор равад ҳам, дар як қисм шеваҳо (Самарқанд, Ленинобод) аз «і» фарқ карда намешавад» [6, 39; 16, 11-12]. Л. Бузургзода дар бораи u:(ў) ҳам чунин ақидаро пешниҳод мекунад ва барои намуна мисолҳои du:r, hu:š, šu:š, пу:r, du:d-ро меорад [7, 21; 16, 12]. Тавре ки аз ин намунаҳо мебинем, ва худӣ муаллиф ҳам қайд мекунад, ин дарозиву кутоҳӣ агар дар забони адабӣ ва баъзе аз шеваҳо фонемаи мустақил бошад ҳам, вале дар лаҳҷаҳои Самарқанду Ленинобод аз овози «і» фарқ надорад. Бинобар ин дар имлои забон ҳам минбаъд дар назар гирифта нашудаанд.

Вале баъд аз як соли нашри ин китоб китоби дигаре бо номи «Грамматикаи забони тоҷикӣ» нашр мешавад, ки дар он ҳафт садонок (а, е, и, й, о, у, ў) барои забони адабии мо муқаррар шудааст.

Забони тоҷикӣ алорағми гуногунӣ ва мавҷуд будани шумораи зиёди лаҳҷаву шеваҳои мухталиф, ки дар гуногунии талаффузи садонокҳо бештар акс ёфтаанд, умумияти байни ин ғӯишу лаҳҷаҳо дар худ инъикос намудааст. Ин ғӯишу лаҳҷаҳо аз лиҳози овозҳо дар зинаҳои мухталифи тағйирёбии сифатӣ ва миқдорӣ нисбат ба овозҳои забони адабӣ қарор дошта, ҳангоми таҳлилу баррасиҳои илмӣ умумияти таърихӣ овозҳои забонҳои эрониро ба таври возеҳ ошкор менамояд. Тавре ки аз сайри таърихӣ овозҳои забони тоҷикӣ аз авестиву форсии бостон то забони форсии миёнаву бохтариву суғдӣ дидем, ин забонҳо ба ҷуз аз

тағйиротҳои умумӣ, ки дар зинаҳои таҳаввули тақомул ва дар марҳилаҳои рушди таърихӣ ва хусусиятҳои хоси забонҳои шарқӣ ва ғарбии эронӣ дида мешаванд, умумияти равиши таърихӣ умумиэронӣ доранд.

Масъалаи талаффузи садонокҳои таърихӣ *u*, *ū*, *ō* (*y* ва *ū*-и дароз ва *ū*-и маҷҳул)-ро дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ, Расторгуева В.С. ба панҷ навъ ё панҷ намуд ҷудо кардааст [15, 23-29]. Дар лаҳҷаҳои навъи аввал ва навъи дувум, ки ба гурӯҳи аввал Бухоро, Айнӣ, Чуст, Консой, Хучанд, Конибодом, Исфара, Истаравшан, Шаҳристон, Панҷакент ва ба гурӯҳи дувум лаҳҷаҳои ш.Самарқанд, болооби Варзоб, Бойсун, лаҳҷаҳои кӯхистони Ҳисору Қаратоғ дохил мешаванд, овози садонокӣ маҷҳули «*ō*» боқӣ монда, аз лиҳози устуворӣ дар муқобили «*ū*» ва «*u*» (дар гурӯҳи аввал) ва «*u*» (дар гурӯҳи дувум) қарор дорад [15, 23-27; 16, 27-29].

Дар лаҳҷаҳои гурӯҳи сеюм, (лаҳҷаҳои Мастҷоҳ, Фалғар, Шайдон, болоби дарёи Чирчик), чорум (лаҳҷаҳои Кӯлоб, Форон (Бадахшон), Хумдара, Ваҳеи боло, Чилдара, Қаротегин, қисмати ҳамвори водии Ҳисор, бахше аз Варзоб) ва гурӯҳи панҷум (лаҳҷаи Дарвоз) хусусиятҳои умумӣ дар талаффузи ин садонокҳо дида мешавад:

1. Дар ҳар се навъ ё гурӯҳ садонокӣ таърихӣ *ō* (*ū*-и дароз) дар калимаҳои *гӯш*, *бӯй*, *рӯз* ба овози дарози *ū-ū* табдил ёфтааст.
2. Овози садонокӣ дарози *ū* дар калимаҳои *хун*, *дуд*, *дур*, *низ* бо *ō* (*ū*-и дароз) якҷо шудааст. Фақат дар лаҳҷаҳои типӣ сеюм ба *ū* (*y*-и дароз) табдил ёфтани (*y*-и кӯтоҳ) дар баъзе ҳолатҳо дида мешавад.

Дар лаҳҷаҳои типӣ чорум ва панҷум *u* (*y*-и кӯтоҳ) боз ҳам кӯтоҳтар шуда, ба *ъ* табдил ёфтааст, ки аз ҳамаи садонокҳои забони тоҷикӣ имрӯз кӯтоҳтарин садонок дар забони тоҷикӣ мебошад. Фақат дар лаҳҷаҳои гурӯҳи панҷум (Дарвоз) ҳар ду ҳолат, ҳам кӯтоҳшавии *u* (*y*-и кӯтоҳ) ба *ъ* ва ҳам нигоҳ доштани хусусияти *ō* (*ū*-и дароз) дар калимаҳои монанди *рӯз*, *гӯш*, дида мешавад [15, 23-27; 16, 27-29]. Қонунмандии инкишофи дохилии лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ қаламрави собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ (Тоҷикистон, Ўзбекистон ва Қирғизистон) аз лиҳози овозиносии садонокҳои одӣ шумораи ин садонокҳо аз 6 садонок то ҳашт садонок нишон медиҳад. Садонокҳои лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ба таври умум аз лиҳози таҳаввули таърихӣ ҳадди ақал ду роҳи инкишофи худро тай кардаанд.

Аввал аз лиҳози дарозии талаффуз садонокҳои ҳамгун ба ҳам омада, якҷоя мешаванд, ки дар намунаи якҷояшавии садонокҳои ҳамгуни *ō*, *ū*, *u* ва *i*, *ī*, *e* бо равишҳои мухталиф дида мешаванд. Дувум, садонокҳо аз лиҳози хусусиятҳои сифатӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Ин тағйирот дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ба тариқи зерин мушоҳида мешавад. (Инъикоси ин таҳаввул аз лиҳози минтақавӣ аз шимол ба ҷануб яъне аз лаҳҷаҳои шимолӣ ба самти лаҳҷаҳои ҷанубӣ мебошад):

1. Овозҳои садонокӣ навъи шимолӣ дар се марҳила дараҷаи инкишоф ва таҳаввули садонокҳо ба самти якҷояшавӣ ё ҳамроҳшавӣ нишон медиҳад.
 - а) Марҳилаи аввал дар лаҳҷаҳои гурӯҳи якум (Бухоро, Панҷакент, Уротеппа, Шаҳристон, Хучанд, Конибодом, Исфара, Консой, ҷануби Ашт дар намунаи гузаштан аз садонокҳои дарозу кӯтоҳ ба садонокҳои устувору ноустувор (баъзе ҳолатҳои муқобилгузори дарозу кӯтоҳ) дида мешавад. Ин лаҳҷаҳо дорои ҳашт садонок *i*, (*ī*), *e*, *a*, *o*, *u*, (*ū*), *ū*, мебошанд;
 - б) марҳилаи дувум якҷояшавӣ ва баҳамоии *u* ва *ū* (*y*-и дарози калимаҳои *дур*, *нур*...) бо нигоҳ доштани муқобилгузори *i* дар ҳолати ноустуворӣ ва устуворӣ (*i* ва *ī* дар намунаи калимаҳои *дил-пир*, *китоб-ширин* ва ғ.). Дар ин лаҳҷаҳо (танҳо лаҳҷаи Самарқанд ва атрофи он) ҳафт садонок (*i*, (*ī*), *e*, *a*, *o*, *u*, *ū*,) дида мешавад;
 - в) марҳилаи савум баҳамоии садонокҳои *i* ва *ī* (*ī*, *i*) дар намунаи калимаҳои *пир*, *дил*, *шир*, ва ғ. ва вучуд доштани шаш садонок (*i*, *e*, *a*, *o*, *ū*, *u*) дар лаҳҷаҳои кӯхистони Ҳисор, Бойсун, Дарбанд, Варзоби боло. Бояд гуфт, ки ин лаҳҷаҳо бештар зери таъсири лаҳҷаҳои ҷанубӣ (*кулобӣ* ва *қаротегинӣ*) қарор дошта, дар онҳо баҳамоии *ū* ва *ū* (дар намунаи калимаҳои *рӯ* > *ру*, *бӯ* > *бу*, *сӯ* > *су*) дида мешавад.
2. Лаҳҷаҳои марказӣ (болооби Зарафшон, Мастҷоҳ, Фалғар, Сух) бо хусусияти ҳафт садонокӣ (*i*, *ī*, *a*, *o*, *e*, *ū*, *u*), лаҳҷаҳои ҷанубӣ (Кӯлобу Вахш, Бадахшон, Рашт, қисмате аз ноҳияи Дарвоз ва Варзобу Ҳисор бахше аз минтақаҳои ҷудогонии вилояти Фарғонаву Андиҷон) бо хусусияти шаашсадонокӣ (*i*, *e*, *a*, *o*, *ъ*, *ū*,) ва лаҳҷаҳои ҷанубу шарқӣ (Дарвоз, асосан Дарвози боло) бо доштани даҳ садонок, (*i*, *e*, *a*, *o*, *ū*, *u*, *ъ*, *ū*) ва дорои хусусиятҳои ҳам шимолӣ ва ҳам ҷанубӣ дорои аломатҳои зерин мебошад.
 - а) Хусусияти умумии тағйироти сифатии садонокҳо бо гузаштани садонокҳои таърихӣ кӯтоҳи *u* (*y*) ва дарози *ū* (*y*) ба *ū* (*ū*) дар лаҳҷаҳои марказӣ;
 - б) гузариши садонокӣ таърихӣ *ū* ба *ū* дар лаҳҷаҳои ҷануби шарқӣ;
 - в) маҳдуд шудани дарозии садонокӣ маҷҳули *ō* (*ū*) ва гузаштани он ба *ū* (*y*) дар лаҳҷаҳои

марказӣ;

г) гузаштани и (у-и кутоҳ) ба ъ, яъне боз ҳам кутоҳшавии у-и кутоҳ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ. Ҳамин тариқ дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ бештар садонокҳои таърихӣ қатори ақиб ба тағйироти сифатӣ дучор шудаанд. Агар мо тағйироти сифатии лаҳҷаҳои тоҷикии Афғонистонро (махсусан лаҳҷаҳои шимоли шарқӣ ва маркази Афғонистон- Балх, Бадахшон, Қундуз, Таҳор, Самангон, Парвон, Кобул) бо лаҳҷаҳои Тоҷикистону Ўзбекистон муқоиса кунем, пас умумияти ин лаҳҷаҳо бештар бо лаҳҷаҳои ҷануби Тоҷикистон дида мешавад ва дар маҷмӯъ лаҳҷаҳои шимолӣ бо доштани хусусиятҳои қадимӣ (асосан доштани ҳашт садонок) аз як тараф ва лаҳҷаҳои ҷанубӣ бо лаҳҷаҳои шимол ва маркази Афғонистон (бо доштани хусусияти ҳафтсадонокӣ ва шашсадонокӣ) дар байн ва лаҳҷаҳои забони форсӣ бо доштани хусусияти шашсадонокӣ аз тарафи дигар қарор мегиранд [15, 38-41; 1; 17, 29-36].

Аз сайри таърихӣ тақомули садонокҳои забони тоҷикӣ чунин хулоса кардан мумкин аст:

1. Садонокҳои забони тоҷикӣ як низомӣ муайяни забонӣ дошта дар пояи шаш садонокӣ ҷуфти кутоҳу дароз дар забонҳои эронӣ бостон ва ноустувору устувор дар забони тоҷикии имрӯз аз давраҳои бостон то имрӯз ташаккул ёфтааст.
2. Садонокӣ мураккабу дароз дар тамоми тули таърихи рушди забон, аз авестоиву форсии бостон то имрӯз ба яке аз садонокҳои ҷуфти устувор (о, и, у,) иртибот дошта, бо гузашти замон ба садонокҳои устувор табдил ёфтаанд. Ҳатто дар бархе ҳолатҳо садонокҳои устувор ба садонокҳои ноустувор (ду, ту, нуҳ, куҳ...) табдил ёфтаанд, ки ҳоло ҳам рушди садонокҳои забони тоҷикиро аз дарозӣ ба кутоҳӣ ва аз кутоҳӣ ба устувориву ноустуворӣ собит месозад.
3. Бо гум шудани хусусияти маънисозӣ садонокҳои мураккабу дароз дар забони тоҷикӣ ба садонокҳои устувор табдил ёфта, хусусиятҳои овозии худро аз даст дода, аз лиҳози талаффуз ба садонокҳои устувор табдил ёфтаанд.
4. Ҳамаи садонокҳои мураккаб дар давраи бостонӣ рушди забон (забонҳои авестоиву форсии бостон) бо садонокӣ кутоҳ оғоз меёбанд, ки ин суннат ба овозҳои мураккаби ба ном ётбарсарҳо (е, ё, ю, я) муғоират дошта, аз забони русӣ ба забони мо гузашта ҳеч иртиботе ба низомӣ дастурии забони тоҷикӣ надоранд.

Адабиёт

1. Avdul Chafar Favhadi. le persan parle en Afghanistan. Grammaive du Kaboli/ Paris. 1955.
2. Абдулрауфи Фитрати Бухорӣ. Қоидаҳои забони тоҷик (Саф ва наҳв). – Душанбе, Сино, 2009.
3. Bartholomae Chr. Awestisch und Altpersisch || Grundriss der iranischen Philologie. Bd. I. Alt.1.Strussbug, 1895-1901.
4. Benveniste E. le systeme phonologique de' iranien ancien. – BSL, 1968, T. 63, fase. 1.
5. Brandenstein W. und Mayrhofer M., Handbuch des Altpersischen. -Wiesbaden, 1961.
6. Бузургзода Л. Фонетикаи забони адабии тоҷик, Сталинобод, 1940,
7. Бузургзода ва Л., Б.Ниёзмұҳаммадов. Грамматикаи забони тоҷикӣ, Сталинобод, 1941.
8. К вопросу об едином литературном таджикском языке, терминологии и латинизированном таджикском алфавите. Материалы работ комиссии по подготовке научно-лингвистического съезде в Сталинабаде, Сталинабад, 1930.
9. Meillet A. Grammaire du v ieux perse, Paris, 1931 .
10. Назарзода С. Имло ва забони адабӣ.- Душанбе, «Андалеб-Р», 2015.- 320 саҳ.
11. Назарзода С. Пояҳои густариши забони миллӣ. Душанбе, «Эр-граф», 2016.-272 саҳ.
12. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. -М., 1979.
13. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки.-М., 1981.
14. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки. М., 1982,
15. Расторгуева В.С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров. М., 1964.
16. Соколова В.С. Фонетика таджикского языка, М.-Л., 1949. Соколова В.С. Исследования по фонетике иранских языков. (Автореф. докт. диссерт.). Л., 1954.
18. Сухарева О.А. Руководство для изучения таджикского языка, Самарканд, 1929.
19. Тагирова К. Таджикские говоры Бастандоскского района Узбекской ССР, Сталинабад, 1959.
20. Языки Азии и Африки. -М. Наука, 1978.

Баҳодиҳии муҳтаво: 5

Категория:

- [Ахбори рӯз](#) [1]
- [Забони тоҷикӣ](#) [2]

Манбаъ::<http://www.istilohot.tj/tg/content/sadonokkhai-zaboni-tochiki-va-imloi-onkho-sayri-tarihi?mini=2026-04&page=25>

Пайвандҳо

[1] <http://www.istilohot.tj/tg/category/%D0%B0%D1%85%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B8-%D1%80%D3%AF%D0%B7> [2] <http://www.istilohot.tj/tg/category/%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D0%BD%D0%B8-%D1%82%D0%BE%D2%B7%D0%B8%D0%BA%D3%A3>